

verder evenwel wordt de 'hoogte van de levensstandaard' genoemd als 'verklaring voor wisselingen en variaties in de mate waarin vrouwen betaald werk verrichtten'. Welke variaties en wisselingen dan? Daarbij is 'hoogte van de levensstandaard' zonder nadere toelichting een loos begrip (de levensstandaard van welke klasse? Gingen vrouwen meer betaald werken om een bepaalde levensstandaard veilig te stellen? Minder omdat hun man genoeg verdiende?), dat bovendien verderop in het boek weer genegeerd wordt als mogelijke verklaring, terwijl er dan wel nadrukkelijk sprake is van een daling van de levensstandaard (33). Op bladzijde 36 was 'ook in 1970 het al dan niet getrouwd zijn, en vooral het feit of vrouwen kinderen hadden, van doorslaggevende betekenis voor de mate waarin zij beroepsarbeid verrichtten'. Twee zinnen verder echter was er 'in het begin van de jaren zestig een duidelijk verband tussen betaald werk van vrouwen en het inkomen van de echtgenoot: als mannen minder verdienden was de kans dat vrouwen betaald werk hadden groter'.

Met betrekking tot de marginale positie van vrouwen in de bonden doet zich hetzelfde probleem voor dat er vele oorzaken worden genoemd, zonder dat er op hun relatieve gewicht of eventuele veranderingen in de loop van de tijd wordt ingegaan. Ten slotte valt op dat Van Eijl wel regelmatig in vergoelijkende termen over de rol van de bonden schrijft (gebrek aan aandacht, geringe belangstelling voor de positie van vrouwen) maar niet de verdergaande conclusie trekt die recht zou doen aan haar eigen materiaal (zie onder meer bladzijde 70), namelijk dat de bonden gedurende een groot deel van de eeuw een actieve rol hebben gespeeld in het organiseren en instandhouden van de tweederangspositie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

F. de Haan

M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (Dissertatie Leiden 1997; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 531 blz., f59,90, ISBN 90 12 08456 3).

Bij zijn afscheid als hoofd van de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) zei M. J. D. van der Voet dat hij het als zijn belangrijkste taak had beschouwd te zwijgen (*de Volkskrant*, 7 oktober 1995). Een dik proefschrift over deze van *double-talk* getuigende overheidsinstantie mag dan ook op een warm welkom rekenen. Dat na lezing iets van die warmte verloren gaat, komt doordat de auteur, misschien onder de indruk van het studieobject, een aantal essentiële zaken vrijwel onaangeroerd laat.

Wagenaar, die haar stof geordend heeft naar de kabinetten en hun voorafgaande formaties, onderscheidt twee ingrijpende momenten in de geschiedenis van de naoorlogse RVD. Wegens kritiek uit de Tweede Kamer op het politieke karakter van de voorlichting onder premier Schermerhorn kwam de commissie-Van Heuven Goedhart tot stand, die vastlegde dat het karakter van overheidsvoorlichting gekenmerkt dient te worden door toelichting en verduidelijking van het beleid. In de volgende jaren was de overheid tamelijk gesloten en reageerde zij, vooral onder premier Drees, rabiata op lekken, onder meer met uitsluitingen van journalisten van overheidsinformatie. Zelfs rapporten over openbaarheid en voorlichting werden jarenlang geheimgehouden. In 1970 had de overgang plaats van passieve naar actieve overheidsvoorlichting door toedoen van minister-president De Jong, die overging tot wekelijkse persconferenties en televisiegesprekken na afloop van de ministerraadsvergadering, en de verschijning van het rapport van de commissie-Biesheuvel, die een voorontwerp van een Wet openbaarheid van bestuur maakte. Door zware weerstand van de secretarissen-generaal, 'tot wie een groot deel van de maatschappelijke ontwikkelingen van de tweede helft van de jaren zestig niet of onvoldoende [was] doorgedrongen' (437), werd deze wet pas in 1980 van kracht.

Na de traumatiserende openbaarheid rond de mislukte formatie van een kabinet-Den Uyl II in 1977 raakte de openbaarheid echter weer wat op haar retour. Openbaarheid als rechtsbeginsel maakte meer en meer plaats voor openbaarheid als beleidsinstrument en -legitimering. De neiging tot 'voorlichting' door politiek opportunistisch lekken leidde volgens Wagenaar tot een '*off-the-record-democratie*'. In plaats van persvoorlichting kwam er meer publieksvoorlichting, waarvan de kostenstructuur en de effectiviteit zich moeilijk lieten meten. Bovendien werd de bovengrens van de overheidsvoorlichting opgerekt, zodat gedragsbeïnvloeding van de burgers en coproducties, zelfs met commerciële uitzendingen, een feit werden. Wagenaar schroomt niet te zeggen dat de neutrale Rijksvoorlichtingsdienst in feite weer een regeringsvoorlichtingsdienst is geworden.

Als verklarende factoren voor het voorlichtingsbeleid noemt zij het bestaan van coalitie-kabinetten, die, aanvankelijk versterkt door de verzuilingscultuur, via geheim te houden compromissen tot besluitvorming komen; de individuele ministeriële verantwoordelijkheid, waardoor de bewindslieden en hun departementen een stevige positie innemen ten opzichte van de minister-president, onder wie de RVD ressorteert; de monarchie, die als symbool van nationale eenheid en continuïteit belang heeft bij gebrek aan openbaarheid en door het staatsrechtelijke taboe op onenigheid binnen de schoot der regering haar sluier van geheimzinnigheid ook nog eens uitspreidt over het kabinet; en ten slotte het ontbreken van onafhankelijke media ten tijde van de verzuiling. Door toedoen van de opeenvolgende premiers, twee secretarissen-generaal van Algemene Zaken, tevens voorzitters van de Voorlichtingsraad, te weten de conservatieve Fock (1949-1962) en de tot openbaarheid geneigde Van Nispen tot Sevenaer (1962-1972), door de departementale autonomie en vooral door het hof, dat bijvoorbeeld rond de verlovingsaffaire van prinses Irene opereerde zonder goed overleg met de RVD, is de invloed van deze dienst volgens Wagenaar gering geweest.

Wagenaar zou ook nog op de rol van het parlement hebben kunnen wijzen. Tot 1970 was de rijksoverheid mede voorzichtig met de verstrekking van informatie uit consideratie met de volksvertegenwoordiging. In latere jaren hadden de Staten-Generaal voornamelijk aandacht voor voorlichtingsincidenten en droegen zij weinig bij aan een consistent beleid.

Het is verder jammer dat Wagenaar vooral aandacht heeft voor de binnenlandse factoren die verklaren waarom het voorlichtingsbeleid in Nederland lange tijd zo terughoudend is geweest. Indien zij systematisch oog zou hebben gehad voor ontwikkelingen in het buitenland, zou de schrijfster hebben kunnen verklaren hoe van daaruit grotere openbaarheid in Nederland werd bewerkstelligd. Te denken valt bijvoorbeeld aan de invloed van de BBC en de Britse overheidsvoorlichting in Nederland in de eerste naoorlogse jaren; de opstelling van buitenlandse journalisten inzake de Greet Hofmans-affaire, die op termijn wroeging bij de Nederlandse collega's over hun dociliteit teweegbracht; de uittocht van door de Nederlandse overheid gefrustreerde buitenlandse journalisten aan het eind van de jaren vijftig, die leidde tot de oprichting van het perscentrum Nieuwspoor; de communiqués van de familie De Bourbon Parma in de zaak-Irene, die het Nederlandse hof tot grotere mededeelzaamheid dwongen; of de invloed van de in 1966 van kracht geworden Amerikaanse Freedom of information act op de instelling en de besprekingen van de commissie-Biesheuvel. Wanneer wel de invloed van de lang van het Nederlandse erf geweerde commerciële televisiezenders wordt vermeld, maar de invloed van de Europese regelgeving buiten beschouwing blijft of wanneer wel het gevolg van de veranderde wijze van verkiezingscampagne voeren voorde voorlichting wordt behandeld maar niet de Amerikaanse invloed daarop, dan lijkt het boek te veel onder een Hollandse kaasstolp te zijn geschreven.

Eenzelfde steriliteit wordt veroorzaakt doordat wel allerlei ambtelijke werkgroepen, nota's en ministeriële instructies de revue passeren, maar buiten beeld blijft welk imago de Nederlandse

overheid van zichzelf poogde te creëren. Wat betreft de openbaarheidswetgeving worden slechts het voorgenomen beleid en het verzet daartegen geschetst. De auteur blijft verkeren op de hogere verdiepingen van Haagse flatgebouwen en torentjes. Slechts zelden verplaatst het toneel zich naar de gelijkvloerse interpretatiegevechten aan de Kneuterdijk. Waar het in de diplomatieke geschiedschrijving sedert decennia een axioma is om de wisselwerking tussen actoren te beschrijven op basis van de archieven van alle partijen, volstaat Wagenaar met raadpleging van de archivalia van de overheid en blijven bijvoorbeeld de archiefbestanden van journalistenorganisaties buiten beschouwing. Dat is jammer. De journalistiek van de jaren vijftig wekt de indruk van een sterke zelfcensuur, waardoor de gedachte zich opdringt dat de verantwoordelijkheid voor het volgens Wagenaar gesloten karakter van de overheidsvoorlichting in dat decennium niet zo zwaar bij de regering moet worden gelegd als zij doet. Het is de vraag of de selectieve openbaarheid (politiek opportunistisch lekken, het 'verkopen' van beleid en van imago's), die zij constateert voor de jaren tachtig en negentig, niet reeds in de jaren vijftig voorkwam, maar toen minder opviel door de personele unies tussen politiek en journalistiek, die eigen waren aan de verzuilde cultuur. Een kwestie die Wagenaar ook laat liggen is waarom, in weerwil van een groeiende coördinerende rol van de premier, op voorlichtingsgebied de departementale autonomie zo sterk is gebleven. Zou de reden niet kunnen zijn het grotere belang na 1970 van het imago van de mannetjes en vrouwtjes op de diverse ministeries?

Zeer kwalijk is dat de auteur, ondanks een paragraaf over de gebruikte bronnen, de toestand van het RVD-archief verzwijgt, dat ten tijde van haar publicatie nog in grote wanorde verkeerde en waarvan de archiefinspectie kort tevoren had uitgewezen dat het onder verwerpelijke omstandigheden werd 'bewaard'. De auteur heeft zich dan ook voornamelijk gebaseerd op de notulen van de ministerraad en van de voorlichtingsraad, waarin de perschef van de ministeries regelmatig overleg voeren. In de noten worden stukken die zijn ontleend aan het RVD-archief genoemd zonder enige vindplaats (brief van Lammere aan De Quay, 11 mei 1962 en dergelijke). Waarschijnlijk is dat pure noodzaak geweest, omdat het archief nog niet geordend is, maar in dat geval zou het al geholpen hebben als de auteur in elk geval de registraturnummers had vermeld. De huidige annotatie is niet alleen volstrekt onaanvaardbaar in verband met controle op de weergave door de auteur, het belemmert ook vervolgonderzoek door degenen die menen dat met dit boek niet de definitieve geschiedenis van de RVD is geschreven. In elk nadeel schuilt evenwel ook een voordeel. De auteur heeft, kennelijk ter compensatie, op grote schaal gebruik gemaakt van interviews met betrokkenen. Door extensieve weergave daarvan geeft zelfs een zwijgzame voorlichter als Van der Voet zich bloot als iemand die meent dat fouten slechts het werk van ondergeschikten zijn (zie bijvoorbeeld 371 en 387).

Zo heeft de schrijfster beslist meer onthuld dan de RVD zelf, maar wie meent dat een dik boek en definitieve geschiedschrijving identiek zijn, komt bedrogen uit.

Bob de Graaff

M. Dierikx, *De vrijheid in beeld. Nederland en Amerika, 1945-nu* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 128 blz., f29,90, ISBN 90 12 08457 1); R. P. B. A. Dingemans, A. A. M. P. Romme, *Nederland en het Marshall-plan. Een bronnenoverzicht en filmografie, 1947-1953* (Onderzoeksgids; Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1997, 209 blz., ISBN 90 74920 09 8); R.T. Griffiths, e. a., ed., *Van strohalm tot strategie. Het Marshall-plan in perspectief* (Aussen: Van Gorcum, 1997, 136 blz., f29,50, ISBN 90 232 3275 5); P. van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland 1947-1952* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 164